

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барабой А. Историчне значення повстання 1863-1864 рр. // Український історичний журнал. - 1964. - № 1. - С 32-39; 2. Будурович Б. Польське повстання 1863-1864 рр. - Львів, 1996. - Т. 6. - С 234-237; 3. Гудь Б. Українці - поляки: хто винен? - Львів, 2000. - С 46-57; 4. Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. - К., 1967; 5. Общественно-политическое движение на Украине в 1863-1864 гг. - Т. 2. - К., 1964; 6. Повелко В. Участь українців у повстанні // Український історичний журнал. - 1963. - № 1. - С. 34-41; 7. Яворский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Камянец-Подольский, 1912.

Віталій Іванчишен, Віктор Косаківський

ПАМ'ЯТКИ КАМЕНОТЕСНОГО МИСТЕЦТВА У С. БУША ЯМПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Культ предків ось вже протягом століть і тисячоліть є одним із основних в житті кожної людини, родини. Щоб залишити про свого предка якийсь знак українці виготовляли надмогильні пам'ятники. На перший рік після смерті покійного клали дерев'яний хрест. Потім по матеріальним можливостям замовляли чи самі виготовляли кам'яні хрести. В с. Буша в наші дні знаходиться декілька кладовищ: «старий цвинтар» з пам'ятниками ХІХ ст., поряд з яким поховання кінця ХVІІІ ст.; «новий» або «польський» цвинтар, бушанське та дорошівське кладовища з похованнями ХХ - початку ХХІ ст. Особливої уваги заслуговує «старий» сільський цвинтар з кам'яними хрестами датованими ХІХ ст., а також пам'ятниками кінця ХVІІІ ст.

Історіографічна база по кам'яним надмогильним пам'ятникам є достатньо вузькою, а сама проблема мало дослідженою. Однією з перших є праця етнографа кінця ХІХ - початку ХХ ст. Ю.С. Олександровича «Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии» [1, с. 4-36]. Автор подає історію каменотесного промислу, детально описуючи різні повіти Подільської губернії, серед яких виділяє Ямпільський повіт. Щодо виникнення каменотесного промислу, то автор подає легенди, записані від місцевих жителів. В одній з них розповідається, що до с Русава, що недалеко від м. Ямполя, на початку ХІХ ст. були

запрошені італійці-каменотеси, які принесли сюди невідому, але і економну техніку обробітку каменю. В інших центрах промислу і Ямпільського повіту – с. Бандишівці, Мервинцях, Букатинці – історію промислу Ю.С. Олександрович пов'язує з діяльністю німця Геде. Протягом ХІХ ст. відбувається переорієнтація каменотесів на виробництво надмогильних хрестів, які потребувало суспільство. Хрести кінця ХІХ ст. поділяє на «селянські» і «панські», тобто за верствами населення. Ю.С. Олександрович узагальнив свої висновки по каменотесному промислу в статті, яку вміщено у збірнику «Кустарные промыслы Подольской губернии» [2, с. 465-501].

Досить вагомою і важливою є праця українського мистецтвознавця К.В. Широцького «Старовинне мистецтво на Україні», в якій містяться відомості про «...поганську, здається, різьбу на камені у с. Буша, що над Мурафою...» [3, с.4-5]. Скельний храм у Буші досліджували археологи В.Б. Антонович, В. М. Даниленко та І. С. Винокур. Особливу увагу В. Б. Антонович приділив обстеженню печерного комплексу, акцентуючи увагу на написах зроблених усередині Скельного храму латинською та польською мовами. «В левой стене от входа висечена продолговатая ниша, служившая как бы ложем - над нею висечена надпись: *ka i n reginian...* Ниже глубоких борозд висечен как бы квадрат и среди него неясный вензель, состоящий из латинских букв R. O., и еще ниже в одну строчку висечена польская надпись: *Ta Jaskinia odkryta przez W. Romualda Ostoja Owsianego r. 1824* (цю печеру відкрив Ромуальд Остоя Овсяний у 1824 р.)». На іншій стіні храму є ще один напис «...треугольник, с кружком внутри, ниже его польская надпись: *Pamięć: 1524: R: d 3 Junii* (в пам'ять 3 червня 1524 р.)» [4, с 45-46]. Завдяки ініціативі родини Пірняків у Буші з 1986 р. організовуються і проводяться щорічно пленери, на яких поступово відроджується каменотесне мистецтво у скульптурі. Про це йдеться у статті «Свято народного мистецтва «Подільський оберіг», в якій автори коротко розповідають історію с. Буші, організацію пленерів митців-каменотесів «Подільський оберіг» [5, с 1-4]. Також відомості про каменотесний промисел, а разом з тим і про кам'яні хрести у с. Буша є в праці В. А. Косаківського «Ремесла, промисли та допоміжні види господарства». Автор виділяє окремим підрозділом історію розвитку промислу, подає розповіді майстрів, ілюстрації інструментів та виробів, що робить

працю особливо цінною [6, с. 102-108]. Ще одною важливою працею В. А. Косаківського є «Ремесла, промисли та народні майстри» с. Стіна Томашпільського району на Вінниччині, в якій автор виділяє окремо каменотесний промисел, показує типологію кам'яних хрестів, розповідає про роботу народного майстра П.П. Федоренка [7, с 54-56].

Із сучасних студій каменотесного промислу в Україні можна назвати працю В.В Малини «Кам'яні хрести в Україні». В цій праці автор подає характеристику і градацію хрестів з каменю на прикладі південних областей України (Херсонської, Миколаївської, Одеської) в порівнянні з «подільськими» областями (Вінницька, Хмельницька), частково подано також матеріали по Чернівецькій області [8, с 6-7].

В періодичних виданнях ця проблема висвітлена теж частково. Із сучасних дослідників варто виділити статтю В.В. Титаренка, в якій він коротко описує історію виготовлення кам'яних хрестів, класифікує їх за часом творення [9, с.53].

Заслуговує на увагу праця В.В. Малини «Кам'яний хрест як дерево смерті і життя», в якій автор описує і порівнює хрести з каменю, надмогильні кам'яні пам'ятники східних і південних слов'ян. Особливо увагу акцентуючи на кам'яних хрестах Південної і Центральної України [10, с 105-123].

В місцевих газетах автори подають відомості про проведення пленерів у с. Буша, та про їх підсумки. Такою, наприклад, є стаття В. Мельника, в якій він відзначає, що результатами проведення пленерів у Буші є величезний парк скульптур [11, с. 8]. О. Зінченко подає інформацію про проведення пленеру з нагоди 10-ї річниці створення історико-культурного заповідника у Буші, де гості зможуть побачити роботу митців-каменотесів та гончарів [12, с 4].

Одним з найважливіших джерел є розповіді місцевих жителів з даної проблеми. Адже саме люди є носіями інформації. Вони замовляли кам'яні хрести на могили своїх, померлих родичів. Звичайно, тут треба робити поправку на те, що це була більш заможна верства населення. Адже робота над складним кам'яним виробом потребувала багато часу, величезних зусиль і умінь майстра-каменотеса. Грамотність, яка була рідкістю в ті часи, мала бути обов'язковою у каменотеса. На кожному хрестові потрібно було вибити імена, прізвища, роки життя, і в деяких випадках хто і коли поставив. Але варто зауважити, що реципієнтів, які б могли розповісти відомості про хрести на «старому цвинтарі» залишилось

одиниці. Зазвичай, розпитуючи жителів Буші, хто поставив хрест, ті відповідають, що десь «заказували в Русаві, Бандишівці» [13]. На питання «Чи були місцеві майстри, які виготовляли саме хрести?», місцеві люди відповідають, що «їх привозили відкись, а щоб хтось сам робив, то не чув» [14].

Одним із центрів розвитку каменотесного промислу в Україні є історико-етнографічний район Поділля. На прикладі подільського с Буші, де досі існує цвинтар з кам'яними хрестами, спробуємо описати і класифікувати дані вироби із каменю. Крім хрестів місцеві майстри тут також виготовляли кам'яні вироби побутового призначення. Серед них: «колачі» (цебриння для криниць), жолуби, жолубки, кам'яні ворітні стовпи, пороги та жорнові камені.

За словами місцевих жителів кам'яні хрести в Бушу привозили з с Русави (Ямпільського р-ну) і с Бандишівки (Могилів-Подільського р-ну). В цих селах й понині б'ють камінь. Ю.Олександрович у своїй праці підтверджує слова жителів Буші [1, с.6-8.]. Саме кладовище бушани називають «старий цвинтар», тому що воно є найстарішим у селі» [13]. На цьому кладовищі стоїть близько сотні кам'яних хрестів. Можна простежити еволюцію їх форми упродовж XIX ст. Захоронення велося підряд, могила біля могили, тому вочевидь відомо які з них давніші, а які пізнішого часу [9, С. 53]. Крім того на багатьох хрестах збереглися надписи з іменами, прізвищами і роками життя покійних.

Хрести кінця XVIII ст., що збереглися в урочищі «Посадки», де зараз височіє дубовий і грабовий ліс, мають округлі форми(Рис.1). їх залишилось небагато. Добре збереглося лише 5 екземплярів. На одному із них можна прочитати, що тут похована «Раба Божа жена Стигаря, умерла 1785(6) года». Деревя врятували хрести від вітру, тому вони відносно добре збереглися. Хоча невпинно «йдуть під землю».

Кам'яні хрести початку XIX ст. мають більш складну форму, ретельно оброблену поверхню. їх залишилось теж декілька одиниць(Рис.2). Серед яких є георгіївські хрести, які з плином часу врастають в землю. Вони знаходяться на межі кладовища. Надписів на них не збереглося зовсім. Хрести мають відносно не складну форму, теперішня їх висота 0,65 м.

Найбільшу частину на кладовищі складають хрести середини XIX ст. Серед яких найбільше зустрічаються хрести «мальтійського ордену», трилисті, хрещаті, георгіївські.

Актуальним своєму часу є монументалізм. Кам'яні хрести цього періоду, як правило височать над землею від 1,6 м до 2,2 м. Масивна форма додає ще рис монументальності. Характерно, що поховання середини XIX ст. - це більше половини захоронень цвинтаря. Знаходяться вони посередині кладовища, і на них збереглись надписи. Майже на всіх хрестах можна прочитати відомості про покійних, їх дружин чи чоловіків, хто замовляв ці пам'ятники.

Мальтійський, або восьмикінцевий хрест — це символ ордену Св. Іоанна Єрусалимського (госпітальєрів), заснованого в XII ст. під час хрестових походів. Головна резиденція ордену з XVI ст. розташовувалася на острові Мальта в Середземному морі. У часи правління Павла I вона була перенесена в столицю Російської імперії. Мальтійський хрест став у Росії символом військової доблесті. В XIX ст. хрести «мальтійського ордену» були доповнені кругом і їх почали встановлювати в західних районах Російської імперії. Висота хреста дорівнює близько двох метрів, радіус круга, який пронизує всі 4 частини - більше 0,5 м. Круг менш масивніший, що додає складності виконання. На поверхні круга немає надписів, майстер пише тільки на «тілі» хрестокаміня (Рис.3)[15].

Хрещаті й трилисті кам'яні хрести в Україні бувають чотири-або більшеконечними. Ключовою ознакою хрещатого хреста є хрестоподібні завершення його рамен, коли повздовжній брус хреста в хресті за довжиною дорівнює поперечному. Найбільше пам'ятників такого виду збереглося в Миколаївській та Одеській областях [16, с 98]. Декілька одиниць хрещатих кам'яних хрестів збереглися на Бушанському кладовищі. Надписи на них добре збережені. Хрести мають прямокутні форми, що в основному і відрізняє їх від інших [15]. Трилисті хрести побутують до цього часу практично в усіх регіонах України. Типологічною ознакою трилистого хреста є завершення рамен, що нагадують листя трійчатої будови. Бувають чотири-, шести- і восьми конечними, на постаменті і зариті долішнім кінцем у землю, без оздоб і з буйним декором, підписні і безіменні. Різними виявились і за будовою, пропорціями, формою середохрестя, силуетом [16, с. 99]. Хрести такого виду є досить поширеними на цвинтарі у с. Буша(Рис.4). Деякі з них безіменні, з фасадної сторони оздоблені різними квітковими візерунками, кругом всередині з квіткою, яка повернута до небес. Інші навпаки з передньої і задньої сторони мають

надписи і візерунки. Більшість зарита в землю долішнім кінцем, хоча є декілька на постаменті (висотою 0,8 м)(Рис.4) [15].

Форма георгіївського хреста була відома ще з часів Київської Русі, коли разом з її офіційним хрещенням були завезені зразки візантійських хрестів, а також майстри, які навчили місцевих жителів ремеслу кам'яного хресторобства. Однак на думку дослідника В. Малини, георгіївський хрест до козацького народу повертався з різних сторін: через Росію зі Швеції, з Північної Осетії у вигляді так званих «аланських хрестів» на яких висікалось кавказьке ім'я «Георгій». Виріб являє собою чотирираменний хрест з лопатями у вигляді кута направленого до центра рівнобедрених трикутників, що, розширюючись до країв, завершуються прямолінійними ребрами. Словосполучення «георгіївський хрест» з'являється в Росії після 1769 р. — часу заснування ордену Св. Георгія на честь міфічного воїна, канонізованого церквою, як святого. До того такий хрест називався корсунським [6, с.124-126]. В Буші середохрестя таких хрестів має форму круга, як того вимагає канон, хоча є деякі без круга(Рис.5). Поширення таких хрестів також дуже значне. Їх можна віднести до монументалістики, за висотою і своєю масивністю цей вид хрестів не поступається іншим.

В кінці XIX ст. стають поширеними класичні селянські хрести і селянські хрести з круглим середохрестям(Рис.б). Відмітною ознакою, що виділяє класичні селянські кам'яні хрести є їх висота (сягають більше 2,5 м). Надписи на них у відмінному стані. Частково залишаються георгіївські хрести у захороненнях 70-80-х рр. XIX ст.

На початку XX ст. відкривають початок захоронень на «новому» або «польському» цвинтарі [14]. На якому зустрічаємо декілька одиниць пнеподібних кам'яних хрестів. За В. Малиною, пнеподібні хрести своїм зовнішнім виглядом нагадують спиляні високі стовбури дерев та бокові відгалуження змержані кам'яними сучками та коренями. Такий надмогильний пам'ятник складається з монолітного постаменту - високої дірчастої колоди. Це пластичні відголоски образу світового дерева [8, с.211-213]. Такі надмогильні пам'ятники встановлювали першими ще на двох кладовищах у Буші. Тут захоронення велось як правило католицьких родин. Так, на «польському» цвинтарі, захоронена родина Хібовських, яка була католицькою за конфесійною приналежністю(Рис.7) [13]. Нерідко хрест на могилі католика або

уніата замінювався кам'яним стовпом у вигляді дерева без гілок біля якого стоїть, або на яке спирається, антропоморфна істота у подібні ангела [10, с. 115]. У випадку бушанських хрестів такої істоти немає, але зовнішнім вигляді ці хрести співпадають з описом дослідника (Рис.8) [15].

Протягом ХХ ст. попит на кам'яні надмогильні пам'ятники пропав, це пояснюється виготовленням хрестів із нових матеріалів, зокрема залізних та гранітних. Також причиною є дефіцит майстрів цього виду промислу.

На початку ХХІ ст., з проведенням пленерів поступово відроджується каменотесний промисел, разом з ним виготовлення кам'яних хрестів (Рис.9). Активними ініціаторами відродження і майстрами є родина Пірняків, а саме Микола Олександрович і Віталій Олександрович. Вони відроджують давні форми георгіївських і «мальтійських» хрестів, вносячи в них щось нове, своє. Тим самим хресторобство знову займає свою важливу, навіть сакральну роль у побуті подолян, у культурі предків. Про технологічні особливості виготовлення хрестів розповідає сам майстер: «... Спочатку іде обробка поверхні. Для цього рівняється одна площина - лицьова сторона. Вона має бути рівенька. А потім від неї вже угольничком, лінійками заміряємо-розміряємо, щоб рівно було. Ось, наприклад, з цієї брили треба зробити рівну. Розміряємо її по мінімуму. Протягнути лінію. Прорізували звідти і звідти, так як ленти зробили. Раніше їх робили шкарпелью - збивали. Типер назначили, шкарпелью зробили лінію, а потім потихеньку шпунтом знімаємо цей верх. Загалом, для роботи з каменем потрібен набір спеціальних інструментів: молоток, шпунт, косинці, шкарпелья, бучарда мала і велика. У дідів інструмент був цей самий. Просто, зараз набагато простіше, бо є інструмент победітовий (з победітовими напайками). Їх роблять на заводі в Одесі. Крім того, нині є «болгарки», і «шліфмашини». Вони в разів 5-6 пришвидшують роботу. Раніше, як тільки починав працювати, то таких інструментів не було, і все робили старим дідівським способом - вручну: шпунтами і шкарпельями... Беремо лінійку, рисувалочку (алюмінієва проводка, бо олівці швидко стираються) і проводимо по лінії. Спочатку рівняємо площину. Прикладаємо лінійку. Для початку обрізаємо одну сторону рівно. Потім беремо угольничок, ставим сюди, а з другої сторони теж прикладаємо лінійку. І я уже, як ми кажемо, «стріляю», щоб ці сторони збігались. Просто дивлюсь. Ага! Однакова відстань. Подивився. Сходиться.

Помічник тримає. Подивився — співпадає ця сторона і ця. Тоді відкреслюємо лінію і знов прорізаємо або шкарпелью прорубуємо. Таким чином, дві паралелі в нас є. Потім від них вже робляться бокові сторони. Просто приклав лінійку і відрізав. Кути рівняються потім. Вирівнюємо площину і вже від неї міряємо потрібну нам товщину майбутнього виробу. Наприклад - 15 см. З усіх сторін відміряємо по 15 см. Рівняємо протилежну сторону. І потім, вже коли вони рівні, чи під, чи які треба зробити, малюється виріб, який треба зробити, чи хрест, чи будь-що - малюється, обрізається, і далі пішов вже другий етап виготовлення виробу. По вирівняній поверхні проходимо шпунтом. Получається своєрідна фактура поверхні виробу. Потім беремо бучарду і бучардою проходимо, один в один, і получається рівна поверхня. Віником змели, і можна шліфувати. Так раніше ми робили: пробучардили і брали круглий наждачний камінь, болгарок ще не було, і тим каменем затирали. Тепер це все робить болгарка - ріже і шліфує. А шкарпелью доробляли оці куточки і кантики. Після болгарки доробляємо вручну шкарпелью. Сьогодні майстер каменотес працює в окулярах. Колись їх не було: очі жмурили, але осколки каміння попадали все рівно в очі, і багато майстрів залишалися сліпими. Я вже 5 чи 6 разів був у лікарні - витягали з ока камінці. Крім окулярів, нинішні майстри працюють ще й в респіраторях. Пил, який потрапляв в легені каменотеса, з організму не виводився, а осідав там, спричиняючи різні захворювання...» [6, с 106-107].

Підводячи підсумки, можна відзначити деякі особливості кам'яних хрестів у с. Буша. До сьогодні тут існує кладовище («старий цвинтар»), де знаходиться понад сто об'єктів каменотесного промислу. Їх можна класифікувати за видами: це хрести «мальтійського ордену», георгіївські, хрещаті й трилисті, класичні селянські і селянські з кругом, пнеподібні. На жаль у ХХ ст. традиція хресторобства відійшла у минуле і майже була забута, але завдяки ініціативі місцевих жителів поступово відроджується у ХХІ ст. На кладовищах у с. Буша знаходяться поховання з кам'яними хрестами кінця ХVІІІ ст. - початку ХХІ ст., на «старому цвинтарі» - пам'ятники ХІХ ст., на інших кладовищах - хрести кінця ХVІІІ ст., ХХ - початку ХХІ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович Ю. С. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю. С. Александрович // Экономическая жизнь

Подоли. - 1916. - С. 4-36.;

2. Александрович. Ю.С. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю.С. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. - К., 1916. - С. 465 - 501.

3. Широцький, К. Старовинне мистецтво на Україні / К. Широцький - К., 1918. - 23 с;

4. Рудь, В. Скельний храм: історія дослідження / В. Рудь, В. Косаківський // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради. - Вінниця, 2009. - С. 45-53.;

5. Свято народного мистецтва «Подільський оберіг». - Ямпіль, 1986, - С 1-4.;

6. Косаківський, В. Ремесла, промисли та допоміжні види господарства / В. Косаківський // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради. - Вінниця, 2009. -С 102-108.;

7. Косаківський. В.А. Ремесла і промисли та народні майстри/ В.А Косаківський // Одвічна Русава: етнографія та фольклор с Стіна на Поділлі. - Вінниця. 2003. - С 54-56.;

8. Малина, В. Кам'яні хрести в Україні / В. Малина. - К., 2010. - 523 с;

9. Титаренко, В. Бушанські хрести / В. Титаренко // Народне мистецтво. - 2002. - №3-4. - С. 53-54.;

10. Малина, В. Кам'яний хрест як дерево смерті і життя / В. Малина // Пам'ять століть. -2007. - №4-5. - С.105-123. ;

11. Мельник, В. Подільські «аборигени» // Україна молода. - 2010. - 30 липня - С 11.;

12. Зінченко, О. У Буші оживуть міфічні істоти // Місто. - 2010. - 11 серпня. - С 4.;

13. Записано Іванчишеним В. 20 серпня 2010 р. від Клібановського Віктора Лукіча, 1952 р. н., жителя с Буші.;

14. Записано Іванчишеним В. 12 серпня 2010 р. від Шимковича Філіпа Петровича, 1930 р. н., жителя с Буші.;

15. Польові дослідження Іванчишена В. проведені 1-12 серпня 2011 р. у с. Буша Ямпільського району, Вінницької області.;

16. Малина, В. Хрещаті й трилисті кам'яні хрести в Україні / В. Малина // Вісник Харківської державної Академії дизайну і мистецтв. - 2007. - №12. - С 95-119.